



Теофіл Рендюк,

кандидат історичних наук, дипломат, автор понад 50 наукових праць, виданих різними мовами в Україні, Російській Федерації, Республіці Молдова, Румунії та Угорській Республіці.

Народився 7 липня 1955 року у с. Остриця Чернівецької області.

1978–1990 — науковий співробітник Інституту історії та Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн Академії наук України.

Починаючи з 1990 року працює на державній службі.

У 1992 році був призначений першим секретарем Посольства України в Румунії. Залучався до початкового етапу розбудови договірно-правової бази двосторонніх відносин, роботи з українськими делегаціями, які відвідували Румунію, а також, як експерт, брав

участь у переговорному процесі та церемоніях підписання Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією від 2 червня 1997 р. та обміну Ратифікаційними грамотами щодо набуття ним чинності 22 жовтня того ж року.

У 2003–2005 рр. обіймав посаду начальника відділу з питань української діаспори, національних меншин і віросповідань Управління культурного та гуманітарного співробітництва МЗС України.

Після чергового перебування у довготривалому відрядженні у Румунії працює у центральному апараті Міністерства закордонних справ України.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РУМУНІЇ У 20–60-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ АВТОХТОННИХ УКРАЇНЦІВ

Зростання значущості етнополітичного чинника у внутрішній та зовнішній політиці країн Центральної та Південно-Східної Європи є очевидною реальністю і на сьогодні потребує ретельного вивчення та додаткового обґрунтування. Більшість з цих держав тією чи іншою мірою були або продовжують бути охопленими серйозними національними проблемами. Стало очевидним, що суттєве покращання міжнародного клімату загалом, зниження конфронтаційності на Європейському континенті супроводжується певним зростанням потенційної загрози конфліктності у відносинах між країнами на регіональному і субрегіональному рівнях унаслідок міжетнічних протиріч.

У цьому плані Центральна і Південно-Східна Європа є потенційно вибухонебезпечним регіоном, оскільки у більшості розташованих тут країн тенденція замороження, а в деяких з них — і періодичного загострення міжетнічних конфліктів зберігається. Окрім цього, на рівні побутової свідомості продовжується незадоволення станом розв'язання національно-територіальних питань. Нерідко настрій на користь перегляду існуючих міждержавних кордонів штучно підігрівається чинними в багатьох країнах регіону політичними партіями і громадськими організаціями, заснованими за національними критеріями.

Весь комплекс національних і національно-територіальних проблем набуває особливої актуальності у зв'язку з тим, що певна частина держав цього регіону є сусідами України. Тому позитивне вирішення етнічних проблем, які виникають у цих країнах, безпосередньо пов'язано з формуванням, зміцненням та збереженням здорового і конструктивного міжнародно-політичного клімату як у регіоні, так і на Європейському континенті.

За таких умов стає очевидним, що аналіз етнічних процесів і національної політики в Румунії (як сусідньої з Україною держави), яка претендує на роль постачальника безпеки, стабільності та демократичних цінностей у регіоні з огляду на членство в НАТО (з 1 квітня 2004 р.) та Європейського Союзу (з 1 січня 2007 р.), набуває не лише науково-практичного, а й політичного значення.

Проте з-поміж сучасних українських наукових досліджень фактично відсутні, за винятком декількох публікацій регіонального характеру, спеціальні роботи, присвячені комплексному аналізу національної політики сусідньої Румунії, починаючи з 20-х років XX століття, коли були закладені засади формування «унітарної національної румунської держави», і до сучасного періоду. Саме цей чинник обумовлює наукову новизну цієї статті, головною метою якої є розкриття процесу впливу етнополітики Румунії на становище українців, які з давніх часів компактно проживають у декількох регіонах цієї країни.

Слід наголосити, що, як визнають самі румунські дослідники, порушення прав національних меншин, у тому числі етнічних українців, особливо було характерно для міжвоєнного періоду Великої королівської Румунії (1918–1940 рр.) та фашист-

ської диктатури маршала І. Антонеску періоду Другої світової війни (1940–1944 рр.).

Як відомо, Перша світова війна завершилася надзвичайно вигідно для румунської держави: у березні 1918 року у складі королівської Румунії опинилася Бессарабія з усіма регіонами компактного проживання етнічних українців (нинішній Хотинський район Чернівецької області, а також Арцизький, Болградський, Білгород-Дністровський, Ізмаїльський, Кілійський, Ренійський, Саратський, Тарутинський, Татарбунарський райони Одеської області), а у листопаді того ж року — територія Північної Буковини. Внаслідок розширення кордонів територія новоутвореної Великої Румунії наприкінці 1918 року збільшилась із 137 903 кв. км до 294 967 кв. км, а чисельність населення відповідно з 8 до 16 млн осіб [1].

Проте новий адміністративно-територіальний устрій королівської Румунії дав неочікуваний, певною мірою, для правлячих кіл результат: одну третину населення Великої Румунії становили національні меншини — в основному представники сусідніх з Румунією народів (угорці — 17%, німці — 4,4%, євреї — 3,2%, українці/русини — 3% [2], а також болгари, серби та ін.), більшість з яких, природно, прагнули до возз'єднання з відповідною історичною батьківщиною. Саме цим пояснюються такі масові виступи українців, як збройне повстання 117 піхотного полку у Чернівцях у листопаді 1918 р., Хотинське повстання у січні-лютому 1919 р., Татарбунарське повстання навесні 1924 р., а також загальний рух українців Північної Буковини та Південної Бессарабії протягом 20–30-х років ХХ століття за возз'єднання з Україною.

Слід підкреслити, що згідно з Резолюцією Національних Зборів усіх румунів, схваленою 1 грудня 1918 р. у м. Алба Юлія (Трансільванія), новоутворена Велика Румунія зобов'язувалася забезпечувати «повну національну свободу для всіх співіснуючих народів». У цьому фундаментальному для тогочасної Румунії документі зокрема уточнювалося, що «представники кожного народу матимуть право на навчання, самоврядування, судочинство рідною мовою через своїх представників і отримують право на представництво у законодавчих та виконавчих органах країни, пропорційно від його чисельності» [3].

Своєю чергою, у статті 1 Конституції Румунії від 23 березня 1923 року чітко зазначалося, що Румунське королівство є «на-

ціональною, унітарною та неподільною» державою [4]. Водночас у статті 7 фіксувалося положення про те, що «в Румунії приналежність до різних віросповідань і конфесій, до іншої національності та мови не є перешкодою для отримання цивільних і політичних прав та для користування ними» [3; 5]. Аналогічне, у тій або іншій формі, гарантувалося у статтях 5, 8, 22, 28, 29, 64, 108 та 119. Авторитарна Конституція Румунії короля Карола II (1928–1940 рр.) від 27 лютого 1938 р. у статті 5 також повторювала положення про те, що «всі румунські громадяни, незалежно від етнічного походження та віросповідання, рівні перед законом...» [5].

Окрім цього, положення міжнародних документів, підписаних Румунією в рамках Версальської мирної конференції, а саме Договору між Союзними Силами та Румунією (Париж, 9 грудня 1919 р.) та Договору між Румунією та Великобританією, Францією, Італією, Японією щодо об'єднання з Бессарабією (Париж, 28 жовтня 1920 р.), передбачали, щоб румунська сторона захищала інтереси національних меншин, в тому числі й етнічних українців, які опинилися на її території внаслідок укладення цих угод.

Проте імплементація цих положень так і не відбулася. Першою ознакою жорсткої політики Бухареста щодо приєднаних регіонів компактного проживання українців стала відмова тодішнього уряду А. Авереску у квітні 1920 року від формальних автономних структур — Секретаріату Буковини та Директорату Бессарабії — та включення цих територій до єдиної адміністративної системи повітів, кількість яких збільшилася за їхній рахунок до 72 одиниць. Другою — штучне перейменування географічних назв українських населених пунктів на суто румунські, на кшталт: Глибока — на Адинкату, Білгород-Дністровський — на Четатя Албе, Новоселиця — на Ноуа Суліца, Кам'янка — на Петрічанка або румунізація назв українських міст та сіл, наприклад: Чернівці — на Чернеуць, Добринівці — на Добренеуць, Вашківці — на Вашкеуць тощо. Третьою — насильницьке нав'язування етнічним українцям, які не зі своєї волі опинилися у межах Румунії тих часів, румунських прізвищ та імен, внаслідок чого, в окремих випадках, Боднарюки ставали Боднарашами, Констанчуки — Констанчанами, Куневичі — Кунеску, Поповичі — Попеску, Іванюки, Іванески або Іваненки — Іонесками, Біленькі або Бі-

лецькі — Албу, Заєць — Єпуре тощо. Модними іменами, які також наполегливо рекомендувалися батькам-українцям при реєстрації та хрещенні своїх новонароджених за часів Великої Румунії дітей були: Кароліке/Кароліна, які походили від імені румунського короля Карола II, Антон/Антоніна — від імені диктатора І. Антонеску (1940–1944 рр.), Марія — від імені королеви Марії — дружини короля Фердинанда I (1914–1928 рр.), Єлена — від імені дружини Карола II тощо. Четверта — ліквідація існуючої за часів Австро-Угорської імперії системи українських початкових шкіл, гімназій та ліцеїв, їх насильна заміна румунськими навчальними закладами, а також позбавлення, наприклад українців з Буковини, права навчатися у Чернівецькому університеті. Так, Декретом-законом короля Румунії Фердинанда I за № 4091 від 23 вересня 1919 року Чернівецький університет, починаючи з 1 жовтня того ж року був оголошений румунським. Першим його ректором став борець за приєднання Північної Буковини до Румунії, професор цього університету І. Ністор [6]. З тієї дати у Чернівецькому університеті було впроваджено викладання виключно румунською мовою, а студентами могли стати лише її носії. Це стало справжнім актом дискримінації стосовно української молоді, насамперед Буковини, яка, зрозуміло, не знала румунської мови. Внаслідок цього різко скоротилася чисельність студентів-українців, про що свідчать такі дані: у перші роки румунської окупації студенти українського походження в університеті практично не навчалися, а у 1933–1934 навчальному році з 3207 студентів загалом питома вага українців становила 4,8%, у той час як студентів-румунів — 66,4%. Цей показник поступово скорочувався. Наприклад, у 1938–1939 навчальному році українці становили 2,9%, а румуни — 83,4% з 2630 студентів університету. Про суцільну румунізацію цього колись престижного вищого навчального закладу європейського рівня свідчить і факт закриття у 1923 році діючої за часів Австро-Угорської імперії кафедри україністики [7].

Слід зазначити, що факт примусової румунізації українського населення протягом міжвоєнного періоду визнають і самі румунські дослідники. Показовим у цьому плані є робота головного редактора «Румунського журналу з питань прав людини», засновника Організації «Нації та меншини» («Ombudspersons for National Minorities») Г. Андреєску, яка вийшла у 2004 р. у

Бухаресті та в якій щодо розглянутого нами питання чітко зазначено: «В рамках кампанії румунізації на початку 30-х років румунський Уряд закрити або розсунув школи, газети та заклади культури українців. У суспільному житті українська мова була заборонена, а порушення відповідного закону передбачало втручання поліції. Українці були названі «румуними, які забули рідну мову» [9]. Таким чином, румунська влада чинила різні перепони розвитку освіти, культури та віросповідання мовами національних меншин та етнічних груп. Весь потенціал державно-пропагандистського апарату Великої Румунії, її освітньо-виховної системи, церкви, мас-медіа, правоохоронних органів, армії тощо був спрямований на нав'язування політичного, психологічного, етнічного та конфесійного панування титульної румунської нації над національними меншинами, центру над регіонами, столиці над провінціями.

Особливих утисків зазнали національні меншини Румунії наприкінці 30-х — початку 40-х років XX століття під час королівської диктатури Карола II та військово-фашистського режиму маршала І. Антонеску. У червні 1938 року, наприклад, був прийнятий закон про перевірку громадянства і надання переваг особам румунської національності. У такий спосіб офіційно проголошувався курс на впровадження додаткових, більш жорстких заходів, спрямованих на румунізацію регіонів компактного проживання національних меншин, у тому числі й української громади. Так, на всій території країни було суворо заборонено використання будь-якої мови, окрім румунської.

Проте слід наголосити, що на відміну від королівської диктатури, яка формально залишалася в рамках конституційного поля, профашистський режим І. Антонеску, який внаслідок державного перевороту, здійсненого за підтримкою фашистських легіонерів «Залізної гвардії», прийшов до влади в країні 6 вересня 1940 року, скасував дію конституції 1938 року та ліквідував усі громадянські права. Пропагандистський апарат режиму І. Антонеску із самого початку робив ставку на розповсюдження у середовищі національних меншин Румунії шовіністичної ідеології. Один з авторів «націонал-християнської доктрини» А. Куза — засновник першої фашистської партії у цій країні, стверджував, що в Румунії повинна бути лише одна нація, що будь-який народ «природно і логічно» намагається грабувати інші народи з метою розширення можливостей свого існування.

Водночас у Румунії широко пропагувалися ідеї концепції «легіонерської держави», згідно з якою всі громадяни повинні підкорятися «органічній єдності нації», яка заперечувала будь-які права для національних меншин.

Шовіністичний тиск ще більше поширюється в Румунії після її вступу 22 червня 1941 року у війну проти Радянського Союзу як союзниці гітлерівської Німеччини. При цьому румунські правлячі кола намагалися спекулювати на почуттях тієї частини населення, яка опинилася під впливом багаторічної шовіністичної, антирадянської та антиукраїнської пропаганди. І. Антонеску, в обмін на подальшу участь румунської армії у військових діях проти Радянського Союзу, вдалося створити на території сучасної Одеської області України та Придністровського регіону Республіки Молдова так звану провінцію Трансністрія, де була встановлена тимчасова румунська адміністрація (серпень 1941 — березень 1944 р.) на чолі з губернатором Г. Алексяну та яка пограбувала ці українські території на свій розсуд. Окрім цього, територія провінції Трансністрія стала місцем примусової депортації з усієї Румунії осіб єврейської та циганської національності, від чого суттєво постраждало місцеве українське населення, оскільки частина переселенців, насамперед циганів, була розміщена у помешканнях етнічних українців, у зв'язку з чим останні часто були вимушені покинути власні оселі.

Проте найнебезпечнішим явищем для українців, які опинилися в межах Румунії воєнного періоду, мав стати масштабний план І. Антонеску щодо проведення повної етнічної чистки румунської території, який передбачав тотальне переселення понад 900-тисячного українського населення на схід від Дністра. Згідно з цим планом, за межі Румунії мали бути виселені не лише етнічні українці з приєднаних у 1918 р. територій Бессарабії та Буковини, а й з дельти Дунаю, де, як відомо, нащадки українських козаків проживають з давніх часів. Станом на 1943 рік робота над планом примусового переселення етнічних українців була завершена і лише військова поразка Німеччини під Курськом та вимушений відхід її союзників, у тому числі й Румунії, на Захід унеможливило реалізацію цього одіозного плану етнічної чистки румунської території від автохтонного українського етносу.

Проте у ході Другої світової війни шовіністична політика правлячих кіл Румунії зазнала повний крах. Тверезомислячі

сили країни влітку 1943 року створили Патріотичний антигітлерівський фронт, політична платформа якого вимагала, зокрема, негайного звільнення всіх жертв фашистського терору, які знаходилися на той час у в'язницях і концентраційних таборах, негайного припинення національного гноблення. У цьому контексті підкреслювалася необхідність забезпечення рівноправ'я для національних меншин, які продовжували знаходитися у румунському поневоленні. Вимагалось також покарання зрадників на чолі з І. Антонеску, які були винними у масовому вбивстві і пограбуванні євреїв, українців, росіян та інших [1, с. 371].

Як відомо, на виконання рішення Народного трибуналу Румунії № 17/1946, військових злочинців І. Антонеску, його близького соратника М. Антонеску та колишнього губернатора провінції Трансільстрія Г. Алексяну 1 червня 1946 року було страчено через розстріл.

У цьому контексті не можна не привернути увагу до безпрецедентного рішення Апеляційного суду м. Бухарест від 15 грудня 2006 року про перегляд рішення Народного трибуналу Румунії від 17 травня 1946 року щодо складу злочинності у військових діях І. Антонеску, двадцяти одного члена уряду Румунії періоду війни, а також керівника румунської фашистської організації «Залізна гвардія» Х. Сими, спрямованих проти Радянського Союзу, зокрема проти України. Головним аргументом, яким керувався Апеляційний суд м. Бухарест при схваленні такого рішення, було те, що нібито у 1946 році Народному трибуналу Румунії не були відомі всі обставини, пов'язані з пунктом 3 таємного Протоколу Пакту Ріббентропа-Молотова від 23 серпня 1939 р., згідно з яким Радянський Союз отримав згоду фашистської Німеччини на включення до свого складу Бессарабії та Північної Буковини. Найсерйознішим у цій справі було те, що Апеляційний суд м. Бухарест «частково анулює рішення № 17/1946, констатує, що таємний Протокол № 3 Пакту Ріббентропа-Молотова, через визначені ним сфери впливу, став основою складних територіальних агресій, пережитих Румунією у 1940 році. Тим самим були порушені існуючі норми міжнародного права тих часів щодо територіальної цілісності держав» [8].

Безперечно, такі речі не могли залишатися без відповідної реакції сторін, які безпосередньо постраждали від військових дій румунських збройних сил проти Радянського Союзу.

Наприкінці лютого 2007 року молдовська сторона, наприклад, офіційно засудила зазначене вище рішення Апеляційного суду м. Бухарест від 15 грудня 2006 р. про перегляд Рішення Народного трибуналу Румунії від 17 травня 1946 року щодо складу злочинності у військових діях І. Антонеску, спрямовані на окупацію «Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки» [3].

У перші повоєнні роки румунський уряд зробив деякі кроки на шляху демократичного вирішення національного питання. Так, у населених пунктах, де компактно проживали національні меншини, відкривалися школи і ліцеї рідною мовою навчання. Були здійснені заходи з підготовки кадрів для роботи у цих навчальних закладах. Внаслідок конкретної роботи з боку центральних та місцевих органів влади Румунії, які діяли за умов перебування на території країни контингенту Радянської Армії (1944–1958 рр.), та під певним контролем з боку радників з СРСР значно пожвавилась культурно-освітня робота.

Так, наприкінці 40-х років були засновані або відновлені українські школи практично в усіх селах і містах, де проживали українці. З 1948 до 1960 року в усіх українських селах Румунії діяло 116 різної комплектності українських шкіл, 5 українських ліцеїв: у м. Сігету Мармаціей — два, і по одному у містах Тулча, Сучава, Сірет, які готували вчителів для шкіл з українською мовою навчання. Окрім цього, у 1952 році на філологічному факультеті Бухарестського університету було засновано українське відділення.

Паралельно відбувалося піднесення культурної діяльності, зародилася українська література, переважно з представників молодшої української інтелігенції. Значну роль у цьому відродженні національної ідентичності українців у Румунії на першому етапі відігравали представники української інтелігенції старшого покоління, яка не забула про свої національні корені всупереч попередній примусовій румунізації.

Певний внесок у цей процес зробила двотижнева газета «Новий вік», що почала виходити українською мовою з травня 1949 року.

У 40–50-ті роки в Румунії почали видаватися українською мовою шкільні підручники, художня та суспільно-політична література. У місцевостях, де компактно проживали українці, були відкриті клуби й українські бібліотеки. При них працювали

хорові, драматичні та інші самодіяльні колективи, що користувалися популярністю. Почала розвиватися й українська художня література. Твори поетів О. Мельничук (збірки «Цвіте життя скарбами» і «Слаблю життя»), І. Шмуляка, Г. Клепуша, В. Боршая, Ю. Павліша та ін., прозаїків І. Федька, С. Яцентюка, К. Регуша та інших письменників та поетів стали відомими не лише в Румунії, а й за її межами.

Важливою була системна та відчутна допомога українцям Румунії з боку України. До новостворених навчальних закладів прибували досвідчені фахівці-педагоги не лише з української мови та літератури, а й з інших предметів. Українська сторона взяла на себе певну частину проведення ремонту, облаштування та обладнання приміщення для українського педагогічного ліцею у м. Сігету Мармацієй, заснованого у 1948 році. З України передавалися підручники, методичні посібники, художня література. До України періодично приїжджали на стажування та підвищення кваліфікації викладачі не лише трьох зазначених ліцеїв, а й учителі десятків середніх і початкових шкіл, у яких українська мова та література викладалася як окремий програмний предмет.

Важливим моментом у формуванні національної політики і міжнаціональних відносин у Румунії на початку 50-х років було прийняття Конституції 1952 року. Вона гарантувала трудящим громадянам Румунії, незалежно від національності й раси, повне рівноправ'я в усіх областях господарського, політичного і культурного життя. Згідно з Конституцією 1952 року, угорці Румунії, наприклад, отримали право на створення Угорської автономної області (УАО), що повинно було відкривати нову сторінку у напружених до того стосунках між румунами та угорцями Румунії.

При всьому цьому, національна політика румунської держави у перші повоєнні роки була досить суперечливою. З одного боку, у другій половині 40-х і протягом 50-х років у Румунії робилося чимало для відродження національних меншин, розвитку їх мови і культури. Здійснювалися заходи, спрямовані на нормалізацію міжнаціональних відносин, встановлення й консолідацію зв'язків національно-етнічних громад Румунії з відповідними історичними батьківщинами — з Україною у випадку етнічних українців тощо. З іншого — у цей же час деякі меншини Румунії, зокрема етнічні українці, відчутно постраждали

від депортацій і репресій, яких румунська влада тих часів перейняла від СРСР.

Конституція Соціалістичної Республіки Румунія 1965 року формально гарантувала «спільно проживаючим національностям вільне використання рідної мови, освіти всіх ступенів, а також видання книг, газет і журналів рідною мовою» [5, р. 8]. Проте зміни у структурі освіти, які розпочалися наприкінці 50-х років, призвели до значного обмеження цих прав. Починаючи з 1960 року, «Статистичний щорічник Соціалістичної Республіки Румунії» перестав друкувати розділ «Освіта усіх ступенів мовами національних меншин». За офіційною статистикою, у 1958–1959 навчальному році в Румунії налічувалось 2412 шкіл і відділень з викладанням мовами національних меншин, зокрема 1677 — угорською мовою навчання, 396 — німецькою, 129 — українською, 25 — російською, 49 — сербською, 35 — словацькою, 40 — татарською, 24 — турецькою, 3 — ідиш і 34 — іншими мовами навчання [9].

На жаль, від другої половини 60-х років почала спостерігатись тенденція до скорочення кількості шкіл і класів з угорською, німецькою, українською та іншими мовами навчання. Так, якщо у 1958–1959 навчальному році в Румунії налічувалося 83 початкових, 30 семирічних і 3 одинадцятирічні школи з українською мовою навчання, в яких, відповідно, навчалося 7567, 2120, і 333 учня, то наприкінці 70-х років не було жодної української школи. У 1956–1957 навчальному році було закрито два педагогічні ліцеї — у містах Сірет та Тулча, які готували кадри для українських шкіл відповідних регіонів, а через десять років перетворили на румунський і ліцей у м. Сігету Мармаціей. Нова національна політика, з якою відновився наприкінці 60-х років тривалий процес асиміляції українського етносу в Румунії, призвела у першій половині 70-х років до повного зникнення українських навчальних закладів. Особливо посприяв цьому дискримінаційний закон № 278/1973 часів соціалістичної Румунії, який передбачав, зокрема, що для відкриття нового класу у початковій школі з національною (нерумунською) мовою викладання потрібно було набрати не менше як 25 першокласників. Для середньої школи мінімум для відкриття такого класу становив 36 учнів. Звичайно, в багатьох українських селах, де кількість населення становила 500–1000 жителів, набрати таку «мінімальну» кількість дітей було немож-

ливо, тому навчання у школах більшості українських населених пунктів було переведено на румунську мову. Аналогічне становище склалося і в населених пунктах, де проживали представники інших національних меншин.

Проте, не зважаючи на суперечливий характер національної політики румунської держави 40–60-х років XX століття, є підстави вважати цей період першим етапом національного відродження і розвитку української громади Румунії.

-
1. История Румынии. — М.: Наука, 1971. — С. 36, 371.
 2. Andreescu G. Națiuni și minorități. — București: Polirom, 2004. — P. 139, 140.
 3. Ibidem. — P. 5, 290–293.
 4. Constituția României din 1923. — București, 1923. — P. 3
 5. Constituția României din 1938. — București, 1938. — P. 4, 8.
 6. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Київ: Світ успіху, 2005. — С. 19.
 7. Там само. — С. 20.
 8. Realitatea românească. — 20 februarie 2007. — P. 7.
 9. Підраховано за: Anuarul statistic al R.P.R. 1959. — București: Direcția centrală de statistică, 1959. — P. 290–291.

